

บทวิจารณ์หนังสือ (Book Review)

พุทธทาสภิกขุ: มองชีวิตและสังคมด้วยความว่าง

Buddhadasa Bhikkhu: Life and Society Through the Natural Eyes of Voidness

(พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ จากมุมมองของศิษย์อเมริกัน – สันติกโร)

โดย

พระปลัดคมศักดิ์ สติสมปโน (รุ่งศิริ)

Phra Palat Khomsak Satisamphanno (Rungsiri)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Palisuka Buddhagosa Campus Nakornphathom, Thailand

E-mail: mahakhom@gmail.com

Received February 19, 2021; Revised February 21, 2021; Accepted March 10, 2021

ชื่อเรื่องต้นฉบับ: Buddhadasa Bhikkhu: Life and Society
Through the Natural Eyes of Voidness

ผู้เขียน: สันติกโร

ผู้แปล: ชัยยศ จิรพฤกษ์ภิญโญ

ISBN: 9789740918936

จำนวน: (ปกอ่อน) 136 หน้า

ปีที่พิมพ์: 2550, ตุลาคม

สำนักพิมพ์: โกมลคีมทอง, สนพ. มูลนิธิ

บทนำ

บทความเรื่อง พุทธทาสภิกขุ: มองชีวิตและสังคมด้วยความว่าง ตีพิมพ์เผยแพร่ในวารสาร Engaged Buddhism Buddhist Liberation Movements in Asia, เป็น Book Chapter ที่ 5 ปี ค.ศ. 1996 มีจำนวน 193 หน้ารวบรวมเล่มโดย Christopher S. Queen and Sallie B. King

บทความนี้เขียนโดย สันติกโรภิกขุ นามเดิม Robert David Larson เริ่มแรกมาทำงานเป็นอาสาสมัครของหน่วย Peace Corp. ทำงานเป็นครูในจังหวัดอุบลราชธานี ต่อมาได้อุปสมบทที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์ และจำพรรษาที่วัดธารน้ำไหล ปี พ.ศ. 2533 ขณะจำพรรษาอยู่ที่สวนโมกข์ได้ทำหน้าที่ล่ามแปลธรรมบรรยายของท่านพุทธทาสแก่ผู้ฟังชาวต่างประเทศ เรียนได้ 8 ปี เมื่อท่านพุทธทาสมรณภาพได้ลาสิกขาและก่อตั้งศูนย์ปฏิธรรมขึ้นที่ประเทศสหรัฐอเมริกา สันติกโรภิกขุ ได้เขียนบทความนี้เป็นภาษาอังกฤษและให้เหตุผลไว้ดังนี้

ประการที่ 1 สันติกโรภิกขุ เขียนเพื่อให้ชาวต่างประเทศที่เข้ามาสวนโมกข์ ได้อ่านและเข้าใจธรรมะที่ท่านพุทธทาสนำมาสอน เขาเขียนขึ้นทั้งที่ยังอ่านภาษาไทยไม่ค่อยเก่ง

ประการที่ 2 สันติกโรภิกขุ เห็นว่าธรรมะที่ท่านพุทธทาสนำมาสอน มีอิทธิพลและแรงบันดาลใจ ทำให้ลดความทุกข์และความเห็นแก่ตัวได้บ้าง และเพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นและสังคม เขาจึงต้องการให้ชาวอเมริกันซึ่งขณะนี้มีความทุกข์ เครียดและทำบาปมาก ได้เรียนรู้และเข้าใจธรรมะดังกล่าวด้วย

ประการที่ 3 เขียนเพื่อให้ผู้อ่านมองเห็นแง่มุมของธรรมะ เห็นคุณค่าของชีวิตภายในและภายนอกตน ได้เรียนรู้การดำเนินชีวิตของท่านพุทธทาสในฐานะพระภิกษุ ซึ่งเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับสังคมการเมือง วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และวัฒนธรรม รวมทั้งเรียนรู้ถึงความว่างได้อย่างถูกต้อง

โครงสร้างเนื้อหา

บทความเรื่องนี้ว่าด้วยเรื่อง “พุทธทาสภิกขุ: มองชีวิตและสังคมด้วยความว่าง” ใจความสำคัญของบทความนี้ ประกอบด้วยเนื้อหา 4 ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ 1 พุทธทาสภิกขุกับสวนโมกข์

สันติกโรภิกขุ เขียนเล่าเรื่องชีวิตประวัติของท่านพุทธทาสตั้งแต่วัยเด็กจนถึงการก่อตั้งสวนโมกข์ว่า ท่านพุทธทาสมุ่งศึกษา ปฏิบัติและสอนธรรมะ ซึ่งต่อมาได้จัดทำวารสาร “พุทธศาสนา” ราย 3 เดือน เพื่อเผยแผ่งานเขียนที่สร้างสรรค์และมีคุณภาพ จนกระทั่งมีพระเถรานุเถระและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ยอมรับ ให้การสนับสนุน ในที่สุดท่านพุทธทาสก็เป็นที่รู้จักของชาวพุทธทั่วประเทศ

ส่วนที่ 2 คำสอนด้านสังคมของพุทธทาสภิกขุ

สันติกโรภิกขุ เขียนบทความเพื่อมุ่งเน้น “คำสอนด้านสังคม” ของท่านพุทธทาส ประการแรกคือไม่แบ่งแยกสังคมกับจิตวิญญาณซึ่งเป็นหนึ่งเดียวตามกฎธรรมชาติ และใช้คำ “จิตวิญญาณ” ครอบคลุมทั้งกายและจิต ที่ตระหนักรู้ชีวิต ความเห็นผิดและความว่างของตัวตน สันติกโรภิกขุ ได้ยกเรื่องมาเขียนอธิบายไว้ 10 เรื่อง คือ

เรื่องที่ 1 สัจธรรมเป็นหนึ่งเดียว สันติกโรภิกขุอธิบายว่า หากผู้ใดมุ่งเน้นคำสอนของพุทธทาสมากเกินไปว่า หลักธรรมข้อใดข้อหนึ่งต่อไปนี้เป็น อริยสัจ อนิจจา อนัตตา ความว่าง อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาทและตถตา ทั้งหมดเป็นหัวใจของพระพุทธานุสาสนา ซึ่งสันติกโรภิกขุเห็นว่าเกินไปไม่ได้

เพราะแต่ละหลักธรรมเป็นธรรมชาติ ต่างอธิบายขยายความกระจ่างของแต่ละเรื่อง และเป็นความจริงพื้นฐานของจักรวาล ซึ่งหลักธรรมทั้งหมดเหล่านี้เป็นหนึ่งไม่มีสอง

เรื่องที่ 2 อำนาจแห่งความเข้าใจ สันติโกโรภิกขุ ได้เขียนไว้ว่า ท่านพุทธทาสได้เน้นย้ำการให้การศึกษาและฝึกฝนตนเองอย่างถูกต้องเป็นเรื่องสำคัญในความเข้าใจ งานของท่านพุทธทาสจึงเป็นงานที่เกี่ยวกับความคิด การให้ความหมาย คุณค่า และใช้สื่อหลายประเภท รวมถึงการบรรยาย หนังสือ วารสาร บทกวี และสิ่งปลูกสร้างในสวนโมกข์ และท่านพุทธทาสก็จะเน้นเรื่องทิวทัศน์ คือ ทักษะ ความเห็น และความเข้าใจ เพื่อให้เข้าใจชีวิตและความทุกข์

เรื่องที่ 3 ทุกข์และการดับทุกข์ สันติโกโรภิกขุ ได้เขียนไว้ว่า ท่านพุทธทาสเห็นว่ารากฐานสำคัญของการดับทุกข์ คือ ลด ละ เลิกความเห็นแก่ตัว และการยึดมั่นตัวตน อันเป็นสาเหตุให้ดับทุกข์และจะเกิด “ความว่าง” ซึ่งหมายถึง ว่างจากความเป็นตัวตน และจิตว่าง

เรื่องที่ 4 สรรพสิ่งคือธรรมชาติ สันติโกโรภิกขุ ได้เขียนไว้ว่า ท่านพุทธทาสเห็นว่าทุกสิ่งเป็นธรรมะ และธรรมะคือธรรมชาติ แบ่งออกได้เป็น 4 อย่างคือ 1) ตัวธรรมะหมายถึงสภาวะธรรม 2) กฎธรรมะหมายถึงสังขธรรม 3) หน้าที่ของสิ่งมีชีวิตตามกฎธรรมะคือการปฏิบัติธรรม และ 4) ผลที่ได้จากการทำหน้าที่ตามกฎธรรมะ คือ ปฏิเวธ ซึ่งสันติโกโรภิกขุ ให้ความหมายของ ธรรมะ (Nature) คือ สิ่งที่เกิดขึ้นจากกฎธรรมะ การควบคุมธรรมะ ผลที่เกิดจากการกระทำทั้งที่ถูกต้องและไม่ถูกต้อง และอยู่ร่วมกันอย่างใกล้ชิดด้วยการมีสติและการให้ความเคารพ

เรื่องที่ 5 กฎของธรรมชาติ เป็นความจริงของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นเหตุปัจจัย เรียกว่า อิทัปปัจจยตา และในความเป็นจริง หลักธรรมชาติของความเป็นเหตุปัจจัยทำให้ได้ลดละการแบ่งแยกตัวเรากับสิ่งอื่น บุคคลและสังคม

เรื่องที่ 6 ธรรมะกับสังคม สันติภาพแห่งสังคมและจิตวิญญาณ จะเกิดขึ้นได้เมื่อลดละตัณหา จิตวิญญาณคือ ความเป็นอิสระจากกฎแห่งกรรมและกิเลส ความเสมอภาคในโอกาสบรรลุนิพพานและความเป็นภราดรภาพในหมู่พระสงฆ์ควรอยู่อย่างอิสระจากการเมือง

เรื่องที่ 7 ธัมมิกสังคมนิยม สันติโกโรภิกขุ เริ่มต้นที่ท่านพุทธทาสให้ความหมาย “ธัมมิก” หมายถึงการเห็นแจ้งและทำหน้าที่ตามธรรมชาติ มีปัญญากำกับและรากฐานความเข้าใจธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง ส่วน “สังคมนิยม” คือ การจัดระบบที่ทำให้สังคมปกติหรือมีความสุข และชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญของธัมมิกสังคมนิยมว่า 1) จะดำรงอยู่ได้ในธรรมชาติเท่านั้นเพราะทุกสรรพสิ่งคือธรรมชาติ 2) การพึ่งพาอาศัยกันของธรรมชาติ เป็นสังคมนิยม และ 3) เพราะสังคมให้ทุกสิ่ง ดังนั้นมนุษย์ที่อยู่ภายใต้ธรรมชาติจึงเกิดสัญญาประชาคม

เรื่องที่ 8 การเมืองคือศีลธรรม ต้องไม่นำคำว่า “การเมือง” มาปะปนกับพระพุทธศาสนา “ศีลธรรม” เป็นสิ่งปกติ ที่มีเงื่อนไขและเหตุให้เกิด และไม่ทำให้อาณัติหรือผู้อื่นเดือดร้อน

เรื่องที่ 9 ธัมมิกสังคมนิยมแบบเผด็จการ สันติโกโรภิกขุ เขียนอธิบายว่า มีคนวิพากษ์วิจารณ์ท่านพุทธทาสว่าแปลความหมายในเชิงเผด็จการที่ตัวบุคคลหรือตัวตนเท่านั้น แต่ความหมายเชิงธรรมะ

“เผด็จการ” คือความว่าง และท่านพุทธทาสใช้คำว่า “เผด็จการ” เพื่อเน้นว่าเป็นการตัดสินใจที่เฉียบขาดและสมบูรณ์นั้น จำเป็นในการชนะตัวตนและความเห็นแก่ตัว

เรื่องที่ 10 ธรรมะคือประชาธิปไตย สันติกโรภิกขุ อธิบายว่า “ประชาธิปไตย” ท่านพุทธทาสไม่ได้ต่อต้านทุกรูปแบบ แต่เป้าหมายหลักต่อต้านเฉพาะรูปแบบที่ส่งเสริมหรือให้เสรีภาพกับความเห็นแก่ตัวมากเกินไปเท่านั้น อยู่ที่ว่าระบบการเมืองของสังคมนั้นจะสอดคล้องกับธรรมะหรือไม่ ยิ่งเข้าใจธรรมะมากขึ้น ความเห็นแก่ตัวก็จะลดน้อยลง

ส่วนที่ 3 อิทธิพลของพุทธทาสภิกขุ

บุคคลที่ได้รับอิทธิพลจากท่านอาจารย์พุทธทาสแบ่งเป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มและองค์กรชาวพุทธต่าง ๆ ชนชั้นนำทางสังคม ฝ่ายหัวก้าวหน้า และกลุ่มศาสนาอื่น สันติกโรภิกขุ ได้กล่าวถึงเฉพาะบางกลุ่มเช่น กลุ่มชาวพุทธ ที่สำคัญที่สุดคือพระสงฆ์และสามเณร มีทั้งพระสงฆ์ไทย และต่างประเทศ ส่วนใหญ่เป็นการปาฐกถาธรรมและบทสนทนาตอบปัญหาเพื่อแลกเปลี่ยนกัน สันติกโรภิกขุ เล่าว่า ท่านพุทธทาส สรุปว่า ทุกศาสนามีสิ่งสำคัญที่เหมือนกันคือการกำจัดความเห็นแก่ตัว และศัตรูตัวเดียวกันคือ วัตถุนิยมและท่านพุทธทาสได้แสดงปณิธาน 3 ข้อว่า 1) การทำให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจศาสนา 2) ทำความเข้าใจระหว่างศาสนา และ 3) ทำให้โลกออกมาจากอำนาจวัตถุนิยม

สาระสำคัญที่นำมาวิจารณ์

ผู้วิจารณ์เห็นด้วยกับชื่อเรื่องเพราะมีความสอดคล้องกับเนื้อหาของบทความ มีความเกี่ยวข้องกับคำสอนของพระพุทธศาสนา เรื่องราวที่สันติกโรภิกขุ เขียนเนื้อหาส่วนใหญ่ผู้วิจารณ์เห็นด้วย เพราะเป็นคำสอนที่เกี่ยวข้องกับสังคม และมุ่งเน้นให้ผู้ศึกษาเข้าใจและนำไปปฏิบัติเพื่อให้การดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้อย่างเป็นสุข

มีบางประเด็นที่ผู้วิจารณ์เห็นว่า ควรนำมาเป็นประเด็นวิจารณ์ 2 ประเด็นคือ

1. ส่วนที่ 2 เรื่องที่ 3 ประเด็น “ความว่าง” ซึ่งสันติกโรภิกขุ กล่าวว่า มี 2 ความหมายคือ 1) เป็นลักษณะที่มีอยู่ในสิ่งต่าง ๆ 2) หมายถึง “จิตว่าง” จากตัวกูผู้กระทำ และการกระทำ กรณี “จิตว่าง” ผู้วิจารณ์เห็นควรนำมาวิจารณ์เพื่อขยายความให้เข้าใจว่า จิตว่างในพระพุทธศาสนา หมายถึง การว่างจากตัวตน (อัตตา) ส่วนจิตโดยธรรมชาติจะไม่อยู่ว่าง จะคิดนึก และรับอารมณ์อยู่ตลอดเวลา ดังพุทธพจน์ “...จิตตุนติ อารมมณฺ จินฺเตตฺติ จิตฺต...” ความหมายคือ “ธรรมชาติโดยอมิตซึ่งอารมณ์เหตุ นั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต” และจากหนังสือของท่านพุทธทาสซึ่งได้ให้ความหมายของจิตว่าง (สุญญตา) สรุปได้ว่าหมายถึง การว่างจากการครอบงำของกิเลส ว่างจากการยึดมั่นถือมั่น เป็นภาวะของจิตที่อยู่ในสภาพปกติ ในขณะที่มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ และไม่ปล่อยให้กิเลสตัณหาอุปาทานเกิดขึ้น หากได้รับแรงผลักดันจากภายนอกด้วยตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ทำให้จิตคิดไปเรื่อย ๆ อยู่ตลอดเวลา ไม่หยุดนิ่ง สอดคล้องกับความเห็นของผู้วิจารณ์ ซึ่งเห็นว่าจิตไม่เคยอยู่นิ่งหรือว่าง จะสับสนวุ่นวายไม่หยุด

หย่อน ดังนั้น เพื่อให้มีความสมบูรณ์และชัดเจน ผู้เขียนควรอธิบายเพิ่มเติมในบทความนี้ให้กระจ่าง เพื่อให้ผู้อ่านได้เข้าใจถูกต้องยิ่งขึ้น

2. ส่วนที่ 2 เรื่องที่ 4 คือเรื่อง สรรพสิ่งคือธรรมชาติ สันติภริภิกขุ อธิบายว่าท่านพุทธทาสสอนว่า ธรรมะคือธรรมชาติ กรณีนี้เห็นควรนำมาวิจารณ์ เพราะเป็นการเขียนคลุมเครือไม่ชัดเจน ซึ่งท่านพุทธทาสได้อธิบายไว้ว่า **“เหตุและปัจจัยคือธรรมชาติ ตัวธรรมชาติแท้เปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย”** ผู้วิจารณ์จึงเห็นว่า ในบทความนี้ควรนำเสนอเพิ่มเติมเกี่ยวกับการใช้ภาษาคำว่าธรรมชาติในภาษาอังกฤษ กับคำว่าธรรมชาติในภาษาที่ท่านพุทธทาสนำมาใช้นั้น เป็นธรรมชาติที่มีความลึกซึ้ง การเขียนจึงควรมีรายละเอียดที่จะสื่อสารด้วยว่า พระพุทธองค์เป็นผู้ทรงค้นพบธรรมะจากธรรมชาติและทรงนำมาสั่งสอนให้พุทธศาสนิกชนได้มีโอกาสเรียนรู้ธรรมะ ซึ่งจะทำให้มีเนื้อหาครอบคลุมและเป็นประโยชน์ต่อผู้อ่านมากกว่าจะตีความหมายจากคำสอนของท่านพุทธทาสแต่เพียงอย่างเดียว

สรุป

ผู้วิจารณ์ได้อ่านบทความนี้เพราะวิชาพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม เป็นวิชาหนึ่งของการศึกษาปริญญาเอกและผู้วิจารณ์ได้แปลเป็นภาษาไทยเพื่อนำเสนอในชั้นเรียน พิจารณาแล้วเห็นว่าน่าสนใจจึงเลือกบทความนี้มาวิพากษ์ และเห็นว่าเป็นการเขียนแปลด้วยคำศัพท์และภาษาที่อ่านได้ง่าย สามารถทำให้ชาวต่างประเทศเข้าใจได้และมีการขยายความสำหรับผู้ที่ไม่ได้ฟังคำบรรยายนี้ให้เข้าใจยิ่งขึ้น รวมทั้งมีการอ้างอิงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าและของท่านพุทธทาสด้วย

ในเนื้อหาบางตอนเป็นเรื่องที่กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของพระพุทธศาสนาในการทำงานเพื่อสังคม ผู้วิจารณ์เห็นว่า ไม่ใช่เรื่องแปลกที่คำสอนของพระพุทธศาสนาจะกำเนิดขึ้นเพื่อมนุษย์และเพื่อสังคม ดังนั้นผู้วิจารณ์จึงได้ตั้งคำถามพร้อมกับนำเสนอคำตอบเชิงวิพากษ์ไว้ดังนี้

(1) การเขียนบทความเรื่องนี้ สันติภริภิกขุ มีวัตถุประสงค์อะไร

สันติภริภิกขุ ได้กล่าวถึงวัตถุประสงค์ไว้ในคำนำในการพิมพ์ครั้งที่ 1 ปี 2550 ว่า การได้ฟังธรรมจากท่านพุทธทาสมีชาวต่างประเทศจำนวนมากรวมทั้งสันติภริภิกขุ มีชีวิตเปลี่ยนแปลงไป คือรู้สึกตัวตนเองได้ลดความเห็นแก่ตัว และต้องการจะช่วยเหลือคนอื่นให้ลดความเห็นแก่ตัว และบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นรวมทั้งอุทิศชีวิตให้ทำหน้าที่ที่มีคุณค่าด้วย ผู้วิจารณ์เห็นด้วยกับวัตถุประสงค์ของผู้เขียน แต่มีข้อสังเกตบางประการที่สันติภริภิกขุ คล้อยตามท่านพุทธทาส เกี่ยวกับเรื่องธรรมะ โดยยืนยันความหมายว่าเป็นธรรมชาติ ผู้วิจารณ์เห็นว่า สันติภริภิกขุ ควรจะอธิบายเพิ่มเติมให้ชัดเจนว่า พระพุทธเจ้าทรงค้นพบสิ่งที่เป็นธรรมชาติและทรงนำมาเลือกสอนแต่ที่สำคัญ ๆ ที่มนุษย์จะนำไปใช้เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสเปรียบเทียบธรรมะกับใบไม้ในป่าที่พระพุทธองค์ทรงเลือกหยิบยกมาเพียงหนึ่งกำมือที่มีประโยชน์สู่ทางพันธุชาติ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมะที่ยังมี

อีกมากมาย ไม่นั่นแล้วผู้คนยังคงยึดภูเขา ป่า อารามและต้นไม้เป็นที่พึ่ง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “มนุษย์เป็นอันมากถูกภัยคุกคามแล้วย่อมถึง ภูเขา ป่า อารามและรุกขเจดีย์ ว่าเป็นที่พึ่ง สรรณะนั้นแลไม่เกษม สรรณะนั้นไม่อุดม เพราะบุคคลอาศัยสรรณะนั้นย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้...”

(2) สันติกริภิกขุได้เขียนเพื่ออธิบายและชี้ให้เห็นในเรื่องอะไรบ้าง

สันติกริภิกขุ ได้เขียนบทความเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านโดยเฉพาะชาวต่างประเทศ สรุปได้ดังนี้

1) การดำเนินชีวิตและการปล่อยวางตามคำสอนของท่านพุทธทาส ด้วยการเรียนรู้และเข้าใจถึงความว่างหรือสัจธรรม ตระหนักรู้ถึงกฎธรรมชาติที่เป็นความจริงว่า ทุกสิ่งขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป และยังกล่าวถึงผู้ที่ยังเข้าใจผิดต่อท่านพุทธทาสด้วยว่า อุดมคติดังกล่าวนี้ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงและจะเกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนั้นยังมีธรรมะที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับสังคม สันติกริภิกขุ เล่าว่า จากการที่ได้พบเห็นการคอร์รัปชันของข้าราชการไทยและธนาคารโลก จึงต้องการให้ผู้ที่มีโอกาสได้อ่านบทความนี้ ลด ละ ความเห็นแก่ตัว เพื่อให้มนุษย์ในสังคมมีธรรมะ และพร้อมที่จะนำธรรมะให้เป็นเครื่องนำทางวิถีชีวิตต่อไป

2) แนวคิดเรื่องของธรรมชาติและกฎของธรรมชาติ นักฟิสิกส์และนักปรัชญาชาวอเมริกัน ดร. เดวิด โบห์ม ได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับสมาธิภาวนาและการฝึกจิตเป็นอย่างมาก สันติกริภิกขุ ได้เขียนด้วยว่า “ทุกสิ่งในธรรมชาติไม่มีสิ่งใดดำรงอยู่อย่างถาวร เคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เป็นผลให้สิ่งอื่นเกิดขึ้นด้วย และไม่มีอะไรที่หายไปโดยไม่ทิ้งร่องรอยหรือเหลือไว้แต่ความว่างเปล่า” สอดคล้องกับหลักธรรมของการอิงอาศัยกันและกันและเกี่ยวเนื่องกัน

3) สันติกริภิกขุ ได้ยกกรณีศึกษาของชาวตะวันตกที่เติบโตมาในศาสนาคริสต์แล้วหันมาศึกษาหรือนับถือศาสนาพุทธในภายหลัง ไม่ยอมรับศีลธรรมในรูปแบบยึดคัมภีร์สุดโต่ง แต่ไปยึดถืออำนาจนิยมและการคอร์รัปชัน จึงขอให้ผู้อ่านในเมืองไทย เข้าใจด้วยว่า จำเป็นจะต้องใช้เวลาและความพยายามเพื่อให้เขายอมรับ ผู้วิจารณ์จึงเห็นว่า บุคคลหรือหน่วยงานใดที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ควรหาวิธีการให้พุทธศาสนิกชนชาวไทยยอมรับธรรมะที่เป็นกุศลที่ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้า อันจะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องมากขึ้น

บทความนี้ผู้วิจารณ์จะแนะนำให้ทุกคนได้อ่าน เพื่อทราบมุมมองของผู้แปลที่เป็นชาวต่างชาติที่เลื่อมใสและศรัทธาในท่านพุทธทาส ว่าเข้าใจหรือไม่เข้าใจแตกต่างไปจากคนไทยอย่างไร บทความนี้เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กันทั้งมิติปัจเจกชนและสังคมโดยรวม ในแง่ธรรมะยังสะท้อนให้เห็นคุณค่าของชีวิตและละวางด้วยการปล่อยวาง รวมทั้งยังสอนให้มนุษย์ลดความเห็นแก่ตัว และตระหนักรู้ถึงการบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น ทั้งหมดนี้เพื่อเยี่ยวยาให้สังคมมีพร้อมด้วยธรรมะ และนำธรรมะไปประยุกต์ใช้เป็นเครื่องนำทางชีวิตของตน และสามารถประคับประคองให้อยู่รอดในสังคมได้อย่างเป็นสุข

เอกสารอ้างอิง

พุทธทาสภิกขุ. (2542). *วางตามหลักพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

อรุณ เวชสุวรรณ. (2539). *วิวาทะ(ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับท่าน*

พุทธทาสภิกขุ. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา.